

e-ISSN: 2619-9114

June / Haziran 2022, Volume/Cilt 6, Issue/Sayı 1

EŞ'ÂRİLİĞİN TEŞEKKÜLÜ VE İMAM EŞ'ÂRÎ

The Construction Of Esharites And İmam Ash'ari

Fethi DEMİR

Dr., İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri / Kelam Anabilim Dalı

demirfethi4@gmail.com

orcid.org/0000-0001-6930-9688

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 08.04.2022

Accepted / Kabul Tarihi: 21.06.2022

Published/ Yayın Tarihi: 05.07.2022

Pages / Sayfa: 05-18

Plagiarism / İntihal:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Öz: İmam Eş'arî, ilmî hayatını Mu'tezile içinde geçirmiş, daha sonraki dönemlerde hem üvey babası hem de hocası olan Ebû Ali el-Cübbâî ile fikri ayrılığa düşerek Mu'tezileden ayrılmıştır. Mu'tezile'den ayrılma sürecinin gördüğü bir rüyaya bağlayanlar olduğu gibi, bu ayrılışı hocasıyla ters düştüğü üç kardeş meselesine de bağlayanlar vardır. İmam Eş'arî, Mu'tezile içinde geçirdiği kırk yıllık sürede onların ders halkalarında, nasslardan hüküm çıkarırken aklın kullanılması mevzusunu özümsemiş bir şahsiyet olarak temayüz etmiştir. Nitekim İmam Eş'arî, daha Mu'tezile içindeyken hocasının olmadığı zamanlarda onun yerine kürsüye çıkacak kadar ilerlemiş durumdaydı. Yeni bir fikre meyleden İmam Eş'arî bu anlamda Ehl-i Sünnet düşüncesine yönelirken itikadî mevzularda Mu'tezile ile Ashabü'l-Hadis arasında orta bir yerde durmuştur. Bundan dolayı Eş'arî'nin düşünce sistemini üç evreye ayırmak mümkündür. Bu dönemler, Mu'tezilî, Selefi ve Kelamî dönem olmak üzere üç safhada ele alınabilir. Genel manada selefi düşünceyi kelamî yaklaşımla en iyi anlamda temellendiren Eş'arî, bu yaklaşımında nakli esas alarak akli da aktif olarak kullanmıştır. Böylece Eş'arî hem nakli hemde akli temel alarak kendine has bir metod geliştirerek vahiy-akıl dengesini kurmayı başarmıştır. Bu özellik Ehl-i sünnet kelamının da en önemli özelliği olmanın yanı sıra onu diğer ekollerden ayıran temel farklı tarafı olarak kabul edilir.

Anahtar Kelimeler: Eş'arî, Ehl-i Sünnet, Mezhep, Fırka, İtikad.

Abstract: Imam Ash'ari spent his scientific life in Mu'tazila, in later periods, he broke up with Abu Ali al-Cubba'i, who was both his stepfather and teacher, and left the Mu'tazila. While there are some who connect the process of leaving the Mu'tazila to a dream, there are also those who connect this separation to an issue that conflicts with his teacher. Imam Ash'ari stood out as a person who assimilated the use of reason while making judgments from the texts in their lesson circles during the forty years he spent in the Mu'tazila. As a matter of fact, while Imam Ash'ari was still in the Mu'tazila, he had advanced enough to take the podium in his place when his teacher was not present. Inclining to a new idea, Imam Ash'ari tended towards the Ahl al-Sunnah thought in this sense, and kept a middle ground between the Mu'tazila and the Ahl al-Hadith in matters of creed. For this reason, it is possible to divide Ash'ari's world of thought into three periods. Because of this world of thought transitions, his life can be considered in three phases, namely the Ash'ari, Mu'tazilite, Salafi and Kalami periods. In general terms, Eş'arî, who bases the salafi thought with the theological approach in the best sense, also actively used the mind on the basis of this approach. Thus, Ash'ari succeeded in establishing a revelation-reason balance by developing a unique method based on both narration and reason. This feature is accepted as the most important feature as well as the main difference that distinguishes Ahl as-sunnat theology from other madhhabs.

Keywords: Ash'ari, Ahl as-Sunnah, Sect, Religious Sect, Creed.

Giriş

Müslümanların hayatlarında, dünya ve ahiret ile ilgili muamelatta vahiy, en temel yol olarak gösterici işlev görür. Bu anlamda, dinî mevzularla ilgili meselelerde vahyin dışında bir karar vermek, hüküm koymak veya var olan bir hükmü kaldırmak tecviz edilmemiştir. Buna mukabil, yeni bir durum karşısında bir hüküm vermek, vahyin doğrultusunda olmak kaydıyla kabul edilmiştir.

Muhtelif konular hakkında verilen değişik kararlar, beraberinde farklı bakış açılarının varlığını ortaya koymuştur ki bu farklı yaklaşımlar, İslam müktesebatı içine 'Mezhepler'in doğuşu' kavramını oluşturmuştur. Mezhepler, diğer bir tabirle ekoller, İslam devletinin sınırlarının genişlemesiyle karşılaşılan yeni durumlara çözüm getiren kurumlar olarak günümüze kadar hayatîyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu mezheplerden biri olarak Eş'ârîlik, İmam Eş'ârî'nin öncülüğünde kurulmuş ve zaman içinde mezhebin takipçileri tarafından geliştirilerek sistemleştirilmiştir.

Allah Resûlü vefat etmeden önce meydana çıkan fikhî, dinî ve itkadî bütün soru ve sorunlar, Allah Resûlünün huzurunda çözüm bulmuştur. Bu ilk dönem, siyasi ve düşünsel alanda herhangi ciddi bir hareketin ortaya çıkmadığı, dolayısıyla da fırkalaşmadan bahsedilmediği yani fırkalaşmak için zeminin müsait olmadığı bir zaman dilimidir. Bu dönem, vahyin etkisinin kişiler üzerinde doğrudan doğruya hissedildiği, bundan dolayı da itkadî problemlerden çok ibadet ve muamelatla alakalı mevzuların daha çok konuşulduğu dönemdir. Nitekim bu, itikada ait konuların hiç konuşulmadığı anlamına gelmemektedir.

1. Mezhep

Mezheb, lügatte gidilecek yol, gitmek, , fikir, akım, meslek, üsul, esas, inanç ve düşünce sistemi gibi değişik manalara gelir. Kelimenin cem' mezâhib olarak kullanılır. Literal manada ise mezheb, dinin asıl ya da ferî hükümlerinin bağlı olduğu delilleri bulmakta ve bu delillerden hükümler çıkararak yorumlamada otorite olan İslam âlimlerinin meydana getirdiği¹, sistemdir. Mezhepler tarihi sürecinde bu kelime, bazen 'fırka' 'nihle' ve 'mîle' gibi değişik isimler şeklinde de kullanılmıştır ki bu son kullanım daha çok itkadî mezhep kavramı için geçerlidir.

Kuran'da gitmek manasındaki z-h-b fiili değişik türevleriyle beraber birçok ayet-i kerimede geçmektedir. Bununla beraber terimsel manada mezhep kelimesi veya kavramı herhangi bir ayet-i kerimede zikredilmemektedir². Hadis-i şeriflerde ise bu kelime bir kısım rivayetlerdeki farklı açıklamalar içinde, genellikle gitme³ manasında kullanılmıştır. Lisanimızda daha çok siyasi, itkadî ve fikhî tüm gruplar için kullanılan mezhep veya mezhepler kelimesi, yeni bir terim olduğu için çoğu defa anlam karışıklığına neden olabilmektedir.⁴

¹ Montgomery Watt, *Islamic Philosophy and Theology* (Edinburg: y.y., 1985), 64.

² Muhammed Fuad Abdullbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfêhres li-Elfâzi'l-Kuran'i-Kerim* (İstanbul: yy., 1982), 276-277.

³ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce* (İstanbul: Çağrı yay., 1992), "Tahâre", 22; Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybani Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd., (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 2/97, 99, 114; 4/248.

⁴ Hasan Kurt, "İtikadî Mezheplerin Oluşum Serüveni", *Gümüşhane İlahiyat Fak. Dergisi* 2/3 (2013), 26.; Ebû İsa Muhammed b İsa b Sevre es-Sülemi Tirmizi, *Sünen-i Tirmizi Tercemesi*, Haz. Abdullah Parlıyan (Konya: Konya Kitapçılık, 2004), İman, 18.; Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî Ebu Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), Sünnet, 1; İbn Mâce, *Fiten* 17; Abdulkahir el-Bağdâdi, *el-Fark beynel-Fırak*, (Kahire:Yy., ts.), 4-10.; Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Fûrek, *Müccerred'u Makâlâtî's-Şeyh Ebî'l-Hasen el-Eş'ârî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: y.y.,1987), 10.

2. İlk Fikrî Ayrılıklar

Allah Resûlü döneminden itibaren ortaya çıkan fikir ayrılıkları beraberinde çözüm öneri ve yollarını da getirmiştir. İctihad etme yetkisinin sadece Allah Resûlünde olmadığını bildiğimiz bu ortamda, bu günkü anlamıyla bir mezhepleşme de görülmemektedir. Vahyin toplum içinde faal olması, Resûlullah'ın olaylara müdahalesi ve aklı çözümler üretmesi aynı zamanda Allah Resûlünün bu mevzularda son kapı olması da mezhepleşmenin oluşmasını engellemiştir. Haddi zatında mezhepleşme olgusu *Makasid-ı İlahiyeye* ulaşma amacı gözettiğinden bu dönemde böyle bir gereklilik oluşmamıştı. Vahyin indiği beldelerden ve Resûlullah'ın bulunduğu şehirden uzakta yaşayanlar için icthad kapısı açık tutulmuş, bunun için de bazı şartlar konulmuştur. Buna göre icthad edecek kişi herhangi bir sorunla karşılaştığında ilkin Allah'ın kitabına müracaat edecek orada bulamazsa nebinin sünnetine orda da bulamazsa kendi rey ile hareket edecektir. Bu mevzu Muaz b. Cebel'e (ö. 17/638) yöneltilen icthad hadisiyle sabittir. Buna göre Hz. Peygamberimiz (s.a.v), Muaz b. Cebel'e Yemen'e vali olarak gittiğinde nasıl hüküm vereceğini sormuş; Muaz, 'Allah'ın Kitabı ile' cevabını vermiştir. Peygamber (s.a.v) Allah'ın Kitabında bir hüküm bulamazsan?' söyleyince Muaz; 'Rasûlünün sünnetiyle' demiştir.' Hz. Peygamberin (s.a.v), Onda da bulamazsan?' sorusuna ise Muaz, 'Kendi görüşümle icthad ederim.' cevabını vermiştir. Bunun üzerine Rasûlullah şöyle buyurmuştur: "Rasûlünün elçisini, Rasûlünün razı olduğu şekilde muvaffak kılan Allah'a hamd olsun."⁵

Hz. Peygamberin vefatına yakın bir zamanda Yüce Allah, "Bugün sizin dininizi kemale erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve din olarak size İslâm'ı seçtim"⁶ buyurarak Resûlullah'ın (s.a.v) yaşadığı döneme ait alınması gerekli bütün teorik ve pratik bilgilerin verildiğine işarette bulunmuştur. Ahirete irtihalinden önce insanları yollarını bulacakları iki önemli 'emanet' bıraktığını beyan eden Allah Resûlü, bu iki emanetin Kur'an ve kendi sünneti olduğunu da aynı hadiste dile getirmiştir.⁷

Biriken yirmi üç yıllık vahiy ve Allah Resûlünün sünneti daha sonraki dönemlerde değişik mevzular etrafında tartışmaların oluşmasına engel olamamıştır. Kaldı ki Vahiy ve sünnetin içeriği bu tartışmaları yasaklayan bir tavır içinde de değildir. Aksine İslam ve din ekseninde oluşacak 'imanî' mevzuların tartışılarak 'tahkikileşmesini' istemektedir.

Hz. Peygamber sonrası ilk ciddi tartışmaların *kirtas* olayıyla ortaya çıktığını ifade eden bazı bilginler⁸ bu tartışmaların beraberinde aynı zamanda ilk derin itikadî farklılıkları da doğurduğunu eklemiştirler.⁹ Bu mevzuyla alakalı olarak sonraki dönemlerde ortaya çıkan bazı Şia fırkaları, Hz. Peygamber'ın aslında Hz. Ali'yi halife tayin etmek istediğini iddia etmişlerdir.¹⁰

Hz. Peygamber(s.a.v) dönemi ve daha sonraki dönemlerde meydana gelen siyasi ve dinî ihtilafları detaylarıyla anlatan eş-Şehristânî, Resûlullah'ın defin işlemlerinden imametin Kureyşten olduğu görüşüne, Üsâme (r.a) ordusunun yola çıkarılıp çıkarılmaması

⁵ Tirmizi, "Ahkâm ", 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/230, 236, 242; Muhammed b. İdris eş-Şafii, *el-Umm*, Çev. Musa Özdemir (İstanbul: Buruc Yayınları, 2011), 7/273.

⁶ Maide, 5/30.

⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/14, 17, 26.

⁸ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (Beyrut: Daru'l Kutub, 1990), 1/21-22.

⁹ Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannaf* (Riyad: Daru'l Kutub, 1408), 5/439.; Ebu Abdillâh Muhammed b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *Tebakat* (İstanbul: y.y., 2019), 2/244; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/325.

¹⁰ Şehristânî, *el-Milel*, 1/23.

gerekliliğinden Hz. Ebubekir'in yerine Hz. Ömer'i (ö. 23/644) tayin etme işlerine kadar birçok konunun nasıl ve hangi oranda mezhep düşüncesinin ortaya çıkmasına etki ettiğinden söz eder. Hz. Ebu Bekir (ö. 13/634) ile Hz. Osman (ö. 35/656) dönemlerinde, peygamberlerin mirası meselesi, Fedek arazisi, zekat vermeyenlerle, yalancı peygamberler ve dinden dönenlerle harb gibi mevzulardan başka herhangi bir tartışmaya denk gelinmemektedir. Buna rağmen sahabe döneminde daha Hz. Peygamber'in hastalığından itibaren başlayan bu ilk nüve tartışmalar, daha sonraki dönemlerde daha büyük ihtilafların ana kaynağını teşkil etmektedir. Nitekim kelami açıdan itikadî problemlerin ortaya çıkmasına sebep olan hadiselerin en başında Osman'ın (r.a) şehit edilmesi olayı zikredilmektedir ki bu olay sahabe döneminde meydana gelmekle beraber etkileri itibariyle günümüze kadar gelen ciddi itikadî sorunların temelini teşkil etmiştir.¹¹

Daha sonraki süreçte Hz. Osman'ın şehadeti üzerine, Onu katledenlerin cezalandırılmasını talep eden Hz. Talha (ö. 36/656), Hz. Zübeyir (ö. 36/656) ve Hz. Aişe (ö. 58/678) başta olmak üzere bir kısım insanlar beraber hareket ederek, Hz. Ali'ye ve Onun taraftarlarına karşı cephe oluşturmuş, bunun neticesinde de Cemel savaşı meydana gelmiştir. Yine bu minvalde Sıffin'da (37/657) Muaviye (ö. 60/680) ile Hz. Ali (ö. 40/661) arasında savaş çıkmıştır. Müslümanlar arasında yapılan bu iç savaşlarda birçok Müslüman katledilmiştir. Bu olaylarda Müslümanların öldürülmesi yeni bir tartışmanın çıkmasına sebep olmuştur ki bu olaylarda bir Müslümanı haksız yere katletmek cihetiyle büyük günah işlemiş kimselerin mü'min vasfına sahip olup olmadıkları konusu ihtilaflara sebep olmuş ve yeni tartışmaların alevlenmesine neden olmuştur.¹²

Fikrî ihtilaflarının başlamasına etki eden bir diğer unsur da İslam topraklarının ve sınırlarının genişlemesi meselesi teşkil etmektedir ki burada da ilk ciddi genişleme sürecini sahabeler döneminde görmekteyiz. Hz. Ebubekir döneminde başlayan ridde savaşları daha sonraki dönemlerde yeni beldelerin ele geçirilmesiyle devam etmiştir. Daha sonra Hz. Osman döneminde Kıbrıs adasına kadar sınırlarını genişleten İslam devleti bu fetihler sonucunda yeni kültürlerle karşılaşmış, yeni kültürler de beraberinde yeni sorunlar ve yeni sorular getirmiştir. Fetihler yoluyla İslam topraklarına katılan bu beldeler İslam dininde var olan düşünce hürriyetinden yararlanarak eski kültür ve inançlarının da etkisiyle itikadi konularda farklı görüşleri de ileri sürmüşlerdir.¹³ Bu görüşler Müslümanlar açısından yeni bir sorgulama, düşünme ve akletme kapısını açarken diğer taraftan da yeni fikirlere karşı ilmi bir menfezin işlerliğini devreye sokmuştur. Yani bir taraftan ilim mahfillerine yeni soru ve sorunlar ortaya çıkarken diğer taraftan da bu yeni soru ve sorunlara cevap aramak için ilmî cehd ve gayretler alanında arayışlar başlamıştır.

Genel çerçevede bakıldığında İslam'da ilk fikrî ayrılıkların ortaya çıkması yukarıda kısaca değindiğimiz mihverde cereyan etmiştir. İtikadî ayrılıklara sebep olan olaylar ise ilk nüvelerini daha Hz. Peygamberin son günlerine kadar götürebileceğimiz bazı olaylarla derinleştiğini söyleyebiliriz. Hz. Peygamber (s.a.v) devrinde bazı fikri ayrılıklar ortaya çıkmış ise de dinî konularda tek otorite olan Allah Resûlü'ne tam bir teslimiyet söz konusu olduğu için söz konusu hadiseler önemli bir fikir ayrılığına sebep olmamıştır. Fakat Hz. Peygamber (s.a.v) devrinde mevcut olan bu birlik ve beraberlik Peygamber'in vefatını

¹¹ Eş'ârî, *el-İbane an Usûli'd-Diyâne*, thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmud (Beyrut: Daru'l Cil, 1984), 1/3.

¹² Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak ve Beyânü'l-Fırakati'n-Naciye*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire: y.y., ts.), 15-17.

¹³ Ebul-Vefa Teftazanî, *Ana Konularıyla Kelâm*, trc. Şerafeddin Gölcük (Konya: y.y., 2000), 26-30; Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş* (İstanbul: y.y., 2010), 21.

müteakiben halifenin belirlenmesiyle birlikte yerini, bir takım gruplaşmalara bırakmıştır. Muaviye ile Hz. Ali arasında meydana gelen sıffin savaşından sonra, hakem olayına karşı gelen bir kısım insanların Hz. Ali'yi terk etmesiyle 'Haricîler' denen bir grup tarih sahnesine çıkmıştır.

Haricilerden sonra ortaya çıkan ve Şia diye isimlendirilen bu yeni itikadî siyasî oluşum, temel olarak yine sahabeler dönemindeki olaylara dayanmaktadır. Nitekim Şia'nın bu yaklaşımı beraberinde siyasî temelli bir itikadî problemi doğurmuştur. Bu ortamda ilk kez kaderi inkâr ettiği iddia edilen Mabed el-Cühenî (ö. 83/702 [?]) ile Gaylân ed-Dımaşki'nin (ö. 120/738) öncülüğünde *Kaderiyye* adında bir fırka kelam tarihi sistemindeki yerini almıştır.¹⁴

Bu karşı duruşlar, beraberinde ifrat gruplara kaşı çıkan yeni fırkaların doğmasının da ilk zeminini teşkil etmektedir. Bu anlamda 'Ehl-i Sünnet ve'l Cemaatin' oluşmasına etkide bulunmuşlardır. Sahabeler döneminden başlayarak meydana gelen siyasî kargaşa ve iç savaşlar, Müslümanların yabancı kültürler ve inançlarla etkileşimi, tartışılmaya konu olan kader meselesi gibi mevzular itikadî fırkaların meydana gelmesinde etki eden temel faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır ki hemen hemen bu sebeplerin çoğu sahabeler döneminde gelişen olaylar ekseninde ortaya çıkmıştır.¹⁵

İslam tarihinde ortaya çıkan İtikadî Mezhepler, çeşitli biçimde sıralanmıştır. İmam Eş'arî, itikadî fırkaları; *Hariciler*, *Şîa*, *Murcie*, *Cehmiyye*, *Mu'tezile*, *Dırariyye*, *Huseyniyye*, *Bekriyye*, *Âmme*, *Ashâbü'l-hadîs ve Küllâbiyye* şeklinde, Abdülkahir el-Bağdâdî de (ö. 429/1037-38) *Kaderiyye-Mu'tezile*, *Mürctie*, *Neccâriyye*, *Cehmiyye*, *Bekriyye*, *Dırariyye*, *Kerramiyye* ve *Müşebbihe*¹⁶ şeklinde, Şehristânî (ö. 548/1153) ise *Kaderiyye ve Sıfâtiyye*¹⁷ şeklinde saymaktadır. Bununla beraber, *Vehhâbilik* ve *Kâdiyâniyye* gibi yakın zamanlarda ortaya çıkan bazı düşünce akımları da mevcuttur.

Fırkaların teşekkül ettiği dönemde, düşünsel bazda hareketlerin görüldüğü bu dönemde genellikle müslümanlar itikat, ibadet, sosyal hayat, siyasî ve ictimai konularda herhangi bir tefrika içinde değildi. Bu ana düşünceye bağlı âlimlerin bazıları daha önce karşıt görüşlü gruplar karşısında düşüncelerini açıklama zorunluluğu hissetmişlerdir. Hicri II. , III. yüzyılda Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Ebu Hanîfe (ö. 150/767), Mâlik (ö. 179/795), Şafiî (ö. 204/820), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi ulema bu meyanda kayda değer beyanlarda bulunmuş ve birçok eser yazmışlardır. Özellikle Ahmed b. Hanbel'in liderliğinde ve onun fikirleriyle gelişip şekillenen ve *Eseriyye*, *Selefiyye*, *Ehl-i hadîs*, *Sıfâtiyye* gibi isimlerle zikredilen bu grup, Kur'an-ı Kerim'e ve Sünnete, Sahabe-i Kiramdan bize tevarüs eden ilkelere dayanıp ehl-i bid'at ve delaleti sert ve amansız bir şekilde eleştirmiştir. Zamanla bu Selefî metodun Mu'tezile karşısında kafi gelmediğini gören alimler, Hicri IV. yüzyılın sonlarından itibaren Mu'tezile'nin metodunu kullanarak Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye isimleriyle bilinen Sünni kelâmını oluşturmuşlardır. Ehl-i Sünnet ekolünün tekamülüne bağlı olarak Selefiyye büyük oranda zayıflamış, giderek etki alanı zayıflamıştır. Sonraki dönemlerde Selefîlik çizgisi, İbn-i Teymiyye (ö. 728/1328), İbn-i Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), Ebu Abdullah İbnu'l-Vezir (ö. 840/1436) ve Şevkani (ö. 1250/1834) tarafından

¹⁴ Eş-Şehristânî, *el-Milel*, 1/146.

¹⁵ Eş-Şehristânî, *el-Milel*, 1/46,147; Muhammed Ebu Zehra, *İslamda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi* (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1987), 1/49,50; Bağdâdî, *el-Fark*, 18-20. ; Ebu Zehra, *İslamda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 1/7.

¹⁶ Eş'arî, *el-İbane*, 124.

¹⁷ Şehristânî, *el-Milel*, 2/141.

devam ettirilmiş, Vehhâbîlik hareketinin ortaya çıkması ile beraber, Neo-Selefilik diye tabir edilebilen epeyce farklılaşmış siyasi ve fikri bir mecraya evrilmiştir.

3. İmam Eş'ârî ve Eş'ârîlik

Asıl adı Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebi Bişr İshak b. Salim el- Eş'ar el-Basrî'dir (ö. 324/ 935-36) . Eş'ar aşiretinden olan, sahabe Ebu Mûsa el-Eş'ârî'nin nesebinden olduğu için Eş'ârî nisbesiyle maruf olmuştur. Yaptığı ilmî çalışmalar ve İslamî ilimlere yapmış olduğu katkılardan dolayı 'Nasiruddin' lakabıyla da tanınmaktadır.

Kesin olmamakla beraber en güçlü görüşe göre 260 senesinde (874) Basra'da doğmuştur. Babasını daha küçük yaşındayken kaybeden İmam Eş'ârî, babasının vasiyetine binaen sünni büyük alim Yahya b. Zekeriyya es-Sâcî'den (ö. 307/920) dersler almaya başlamıştır.¹⁸ İlk temellerini bu minvalde alan Eş'ârî, İslam'ın daha ilk devirlerinden günümüze kadar Müslümanların ekserini temsil eden Ehl-i Sünnet düşünce sisteminin tartışma götürmez en başta gelen bilginlerindedir.

İlk tahsil döneminden kısa bir süre sonra annesinin kocasının vefatı sebebiyle Mu'tezile bilginlerinden Ebü Ali el-Cübbâî (ö.303/916) ile izdivacından sonra da onun yanında yetişti ve ondan kelim ilmi öğrendi. Öbür yandan da Abdurrahman b. Halef, Ebu Halife el-Cumahî, Sehl b. Nuh, Muhammed b. Yakub gibi bazı Sünni bilginlerden de fıkıh ve hadis ilmini tahsil etti. Basra'da ikamet ettiği senelerde bazen Bağdat'a gitmiş ve orada Ebu İshak el-Mervezi'nin Mansur Camii'ndeki meşhur cuma derslerine katılmıştır. Hocası Ebü Ali el-Cübbâî'nin tesiriyle gençlik yıllarında Mu'tezilenin düşüncesini benimsedi, bunları savunan eserler bile yazdı.¹⁹ İmam Eş'ârî tarafından kurulan Eş'ârîlik, İmam Eş'ârî'nin kırk yıllık Mu'tezilî hayatından sonra Mu'tezilî düşünceden ayrılarak sistemleştirilen bir mezheptir. Rivayetlere göre bir gece rüyasında Hz. Peygamberi gören İmam Eş'ârî, bu rüya mucibince Mu'tezile mezhebinden ayrılarak eskiden benimsediği bazı görüşlerinden tövbe ederek Mu'tezileden ayrıldığını ilan etmiştir.²⁰

Mu'tezileden ayrıldıktan sonraki durumuyla alakalı çeşitli tartışmaların bulunduğu Eş'ârî, kimilerine göre aşırı hadis taraftarı olan Ahmed b. Hanbel'in yolundan gittiğini ve bu yolla selefi bir çizgi takip ettiğini²¹, kimileri de onun Mu'tezileden ayrıldıktan sonra takip ettiği yolun İbn Küllâb'ın (ö. 240/854 [?]) başını çektiği Küllâbîlik düşüncesidir²² İmam Eş'ârî hakkında birinci görüşü serd eden aynı kaynağa göre İmam Eş'ârî Ahmed b. Hanbel'e intisabından sonra el-İbane isimli eserini bu ortamda yazmış, daha sonraki süreçte Ahmed b. Hanbel'den ayrılarak kelama dair bir fırka kurma yoluna girmiştir.²³ Onun Küllâbîlikten etkilenen yönüne vurgu yapan görüşe göre de Eş'ârî Mu'tezile'den ayrılış sürecinde, Küllâbîyyenin en önemli ismi Ebü'l-Abbâs el-Kalânîsî (ö. IV./X. yüzyıl başları [?])'den etkilenmiştir. Nitekim el-Kalânîsî'nin kelim sahasında yazdığı eser sayısı bunu doğrular mahiyettedir. Bununla beraber eski eslerde Kalânîsî nisbesi ile anılan birkaç kişiden bahsedilmektedir. Bu nisbe ile anılan bu zatlarn hangi zaman diliminde yaşadıklarına dair net bir bilgi olmadığı gibi bu şahısların kimler oldukları konusunda da yine elimizde mevcut

¹⁸ İrfan Abdülhamit, "Eşariyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/444-447.

¹⁹ İbn Asakir, *Tebyinu Kezibi'l-Müfteri*, 91.

²⁰ Ekrem Uysal, "İmam Eş'ârî'nin Kelâmî Dönemleri ve Mu'tezileden Ayrılış Nedenleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (Bahar 2020), 709 vd.

²¹ Mahmud Hüseyin Fevkiyye, *Mukaddime*, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne* (Kahire: Daru'l-Kitab, 1976), 92-102.

²² Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fiğlalı (İstanbul: Birleşik Yayınevi, 1998), 355-356.

²³ Fevkiyye, *Mukaddime*, 92-102.

tam bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte, İmam Eş'arî dönemindeki Kalânisi'nin, Ebü'l-Abbâs el-Kalânisi olduğu yine de ihtimal dahilindedir.²⁴

Kalânisi'nin önemli âlimlerinden olduğu Küllabî tradisyonun takipçileri konumundaki âlimler, seleflerinin izinde bir yol takip ettiler. Bundan dolayı da hem Mu'tezilîlerle hem de Hanbelîlerle zıt kutuplara sahip olmuşlardır. İmam Eş'arî'nin Mu'tezileyi terk etmeside yine böylesi bir süreçte gerçekleşmiş olabilme ihtimali vardır. Her ne kadar gelen bazı rivayetlerin dediği gibi görmüş olduğu bazı rüyaların kendisinin saf değiştirme işinde etkili olduğu kaynaklarda ifade edilse de, bu rivayetlerin sıhhati Watt'a göre tartışmalıdır.²⁵ Diğer taraftan Eş'arî'nin Mu'tezileden ayrılış olayı ile alakalı dile getirilen bir başka vaka diğerine göre akla daha uygundur. Bu vakaya göre İmam Eş'arî, hocası Cübbâî'nin yerine bulunduğu bir ilim meclisinde birisi ile yaptığı tartışmada dili tutulmuş ve cevap veremez hale gelmiştir. İsmi ya da bağlı olduğu topluluk bilinmiyor ise de bu zatın, Küllabîyyeye mensup bir kişi olduğu rivayet edilir. Nitekim Hanbelîlerin kelam ilmine karşı tutumları ve Mu'tezilîlerle aynı ortamı paylaşmaktan şiddetle kaçındıkları bilinmektedir.²⁶ Bu yüzden İmam Eş'arî'nin Mu'tezileyi terk etmesine neden olan ve bu ayrılıktan sonra da onların saflarına katıldığı kişilerin Küllabîler olma ihtimali, bu grubun Hanbeli olma ihtimalinden daha fazladır.

Eş'arîliğin oluşumunda Küllabilîğin etkisinin yadsınamaz bir durum olduğuyla ilgili bir diğer önemli kanıt da Şehristânî'nin de Eş'arîlikten bahsederken bu mevzuaya temas etmesidir. Yalnız bir nüansla bu meseleyi kaleme alırken Küllabilik yerine Sıfatiyye ismini kullanır. Bu bağlamda Şehristânî, İmam Eş'arî'nin salah ve aslah konusunda hocası Ebu Ali el-Cübbâî ile anlaşmazlığa düşmesi sonucunda, Mu'tezile'den ayrılmış olarak Küllabilîğe katıldığını, akli-kelamî metotlarla onların fikirlerini desteklediğini söylemektedir. İmam Eş'arî ile beraber yeni bir ekolün teşekkül etmeye başladığını ifade eden Şehristânî, başlangıçta Sıfatiyye olan bu ismin Eş'arîyye'ye dönüşmüş olduğunu belirtmektedir.²⁷

Eş'arîliğin Küllabilikle anlatıldığı bir diğer eser, fırkalaşmaların yaşandığı dönemde yaşamış olan Harezmi'nin *Mefâtihu'l-Ullûm* adlı eseridir. Bu bilgin'in verdiği bilgilerde Küllabilik ile Eş'arîlik aynı fırka çatısı altında Müşebbihe olarak tavsif edilmektedir.²⁸ Şunu da ilave etmek gerekmektedir ki burada bahsedilen müşebbihe tabiri, Allah'ın sıfatları konusunda tevile gitmeme anlamında kullanılmaktadır.

Eşarilik ile Küllabilik tabirlerinin zamanla ayrı iki fırka için kullanılmaya başlandığı fikrini otaya atan bazı âlimlere göre buna rağmen bu iki fırka arasında birkaç husus dışında²⁹ herhangi bir farklarının olmadığı iddiasına da değinir.

Yaklaşık 40 yıla yakın hayatını Mu'tezile mezhebine bağlı bir alim olarak geçiren İmam Eş'arî, oradan ayrılarak daha sonra kendi adını taşıyacak olan Sünni Kelam ekolünün görüşlerini tesis ettikten sonra, Mu'tezile ile Ashabü'l-Hadis arasında itikadi konuları yorumlamada orta ve uzlaşmacı bir tutum sergilemiştir. Eş'arî'nin düşünce hayatında, o zamanki siyasetin de tesiriyle, Mu'tezili düşünceden Selefilîğe, Selefi düşünceden de Kelamî

²⁴ M. Sait Özervarlı, "Kalanisi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 24 /223.

²⁵ Wat, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 376.

²⁶ Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan İbn Asakir, *Tebyinu Kezibi'l-Müfteri fimâ Nusibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (Dimeşk: y.y., 1399/1979), 91.

²⁷ eş-Şehristânî, *el-Milel*, 81.

²⁸ Ebu Abdullah Kâtib Muhammed b. Ahmed el-Harezmi, *Mefâtihu'l-Ullûm* (Kahire: Matbaatu's-Şark, 1342), 20.

²⁹ Wat, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 376.

fikre doğru bir yol aldığı görülür. Bu sebeple Eş'ârî'nin fikir hayatını üç devreye ayırmak mümkündür. Bu düşünce dünyası geçişlerinden dolayı Eş'ârî, Mu'tezilî, Selefî ve Kelamî dönem şeklinde hayatı üç safhada³⁰ ele almak mümkündür.

Eş'ârî'nin Mu'tezilî dönemine denk gelen hayatının detaylarına ait fazla bir şey bilinmemekle beraber Mu'tezilî eğitim sonucunda Mu'tezile ekolü arasında kayda değer bir yere geldiği, hatta hocası zaman zaman kendine vekaleten onu münazaralara gönderdiği ve onun da bu tartışmaları hocasına vekaleten yürüttüğü bilinmektedir.³¹ Eş'ârî, üvey babası ve aynı zamanda hocası olan Mu'tezilesi'nin Basra kolunun lideri Ebu Alî el-Cübbâî'den kırklı yaşlarına kadar kelam ilmi ve usulü fıkıh tahsil etti. Selefilikteki nassa aşırı bağlılık ile Mu'teziledeki akla aşırı bağlılık noktalarının her ikisini de gören İmam Eş'ârî, bu doğal eğitim ve karşılaştırma sonrasında kendi mezhebini kurarken akıl ve nakli en iyi şekilde mezc edebilmiştir.

Düşünce bazında ayrılık, i'tizal olayının ana nedeni olarak karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Bu fikiri ayrılığı meydana getiren birçok nedenden bahsetmek pek ala mümkündür. Bu etkenlerin bazısı bizzat İmam Eş'ârî'den kaynaklanırken diğer bir kısmı da içinde bulunduğu çevresel olay ve olgulara dayanmaktadır. Sonuç itibarıyla Eş'ârî kırklı yaşlarında, yaklaşık hicri 300 yıllarında³² epey bir süre fikirsel bağlamda bir fikri gel-git sürecinden sonra Mu'tezile mezhebinden ayrılmıştır. Şu hususu da unutmamak gerekir ki Eş'ârî'nin Mu'tezileyi terk ettiği yıllar, Mu'tezilenin durakladığı ve çöküşe geçtiği dönemdir. Eş'ârî'nin Mu'tezileden kopuş sürecini sadece basit bir saf değiştirme olayı olarak düşünmek bu mevzuyu basite indirgemektir. Ayrılış sebebi ne şekilde olursa olsun bilinen ve kesin olan şudur ki, Eş'ârî'nin Mu'tezileyi terk etmesi ve bununla beraber eski fikirlerini artık kabul etmediğini ayan beyan ilan etmesidir. Bu olay, belli bazı fikrî dönüşümlerden sonra gerçekleşmiş, h.300 (912-13) yıllarında bir cuma günün de Basra Camii'nde Mu'tezili fikirleri terk edip Ehl-i sünnet'e tabii olduğunu ve bundan böyle Ahmed b. Hanbel ile Onun çizgisindeki âlimlerce temsil edilen Selef inancını kabul ettiğini açıkladı.³³

Eş'ârî'nin, Mu'tezilenin 'vücüb alellah' yani Yüce Allah'ın hayırlı olanı yaratma zorunluluğu olduğu düşüncesinin hatalı olduğunu farkederek hocası Cübbâî ile bu minvalde 'üç kardeş' (ihve-i selase) meselesi çerçevesinde yaptığı tartışmalarda kendisini mütmain edecek cevaplar alamamış olması Mu'tezileyi terk etmesinde etkili olduğu kabul edilmektedir.³⁴ Bir kısım aşırılık yanlısı Hanbeliler'in düşüncesi ise İmam Eş'ârî'nin dedesinden kendisine kalan mirasın Basra kadısı tarafından Eş'ârî'nin, Sünni olmadığı hasebiyle kendisine vermemesini veya meşhur olma isteği onun Mu'tezileyi terk etmesine neden olmuştur.³⁵

³⁰Mehmet Kubat, "Eş'ârî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan El-Eş'ârî Ve Kelami Görüşleri", *İslami İlimler Dergisi*, 7/13 (Yıl 7), 21-47; Uysal, "İmam Eş'ârî'nin Kelâmî Dönemleri ve Mu'tezileden Ayrılış Nedenleri", 709 vd.

³¹ İbn Asakir, *Tebyinu'l Kezibi'l-Müfteri*, 91.

³² Bu tarihin tam olarak h. 300 yılına denk getirilmesi, h. IV. asrın din yenileyicisinin Eş'ârî olarak gösterilmesi çabasının bir sonucu olarak görülebilir.

³³ Şık, "Eş'ârî'nin Mu'tezile'den Ayrılışının Nedenleri Üzerine Bir Deneme", 23.

³⁴ İbn Asakir, *Tebyinu Kezibi'l-Müfteri*, 39-41.

³⁵ Ebû Alî Hasen b. Alî b. İbrâhîm b. Yezdâd Ahvâzî, *Mesâlibu İbn Ebi Bişr el-Eş'ârî*, nşr. Michel Allard (Damas: y.y., 1970), 1/55; Uysal, "İmam Eş'ârî'nin Kelâmî Dönemleri ve Mu'tezileden Ayrılış Nedenleri", 709 vd.

Bunun dışında ayrılma sebebi olarak Efendimizi rüyasında görmesi,³⁶şöhret ve yükselme isteği,³⁷ Ali el-Cübbâî'nin oğlu Ebu Haşim'le (ö. 321/933) yaşadığı problemler,³⁸ Hanbelilere katılma isteği³⁹ gibi daha pek çok neden sayılmıştır. Eş'arî, Mu'tezile'den kesin olarak ayrılmadan önce bir insan olarak doğal bir süreç içerisinde daha önce saydığımız sebeplerden ötürü onlardan öncelikle düşünce bazında uzaklaşmıştır. Eş'arî'nin içinde bulunduğu bu çelişkiler, cevapsız kalan sorular ve içerisinde bulunduğu ızdıraplar bu ayrılıkta etkili olmuştur.

İslami kaynaklarda İmam Eş'arî'nin vefatıyla alakalı olarak h.320 (932) ile h.380(990-91) yıllarına tekabül eden çeşitli tarihler verilse de genelde h.324 (935-36) yılında Bağdat'ta öldüğü ve Bağdatın güney tarafında yer alan mescidin yanındaki bir türbeye defnedildiği kabul edilmektedir. Sonraki yıllarda aşırılık yanlısı bazı Hanbelilerce tahrip edilme korkusu, endişesi sebebiyle türbe yıktırılmış kabrinin nerede olduğu gizlenmiştir. Kaynaklarda dedesinden tevarüs eden Basra'daki arazinin 17 dirhem değerindeki geliriyle ancak geçinebilen İmam Eş'arî'nin son derece zühd bir hayatı olduğu aktarılmaktadır. Halisane dindarlığının yanı sıra pratik bir zekâyâ da sahip idi. Diyalektik sanatını son derece iyi kullandığı için girdiği tartışmalarda çoğunlukla galip gelirdi.⁴⁰

Ehl-i sünnet kelamının teşekkülünün en önemli ve en başta gelen kurucularından biri kabul edilen Eş'arî daha çocukluğundan itibaren ilmi çevrelerde bulunmuş ve kendi döneminin meşhur âlimlerinden ders almıştır. Gerek babasının vasiyeti ile ders aldığı Yahya b. Zakeriyya es-Sâci gerekse daha sonraki dönemlerde kendisinden ders aldığı devrin âlimlerinden Abdurrahman b. Halef, Sehl b. Nuh, Muhammed b. Yahya Ebu Halife el-Cumahi, el-Mervezi gibi o dönemin âlimlerden İslami ilimler okumuştur.⁴¹ İlmî kişiliği devrin tartışmaları arasında ve devrin en önemli ilim meclislerinde geçen İmam Eş'arî'nin erken sayılabilecek bir dönemde kendisini cedel ve diğer ilmi tartışmaların içinde bulmasında, yaşadığı Basra ve Bağdat gibi ilmi mahfillerin tesiri yadsınamaz derecede büyüktür.

Annesinin Mu'tezilî âlimlerden Ali el-Cübbâî ile evlenmesiyle başlayan Kelamî tedrisatı onda yeni ufuklar açmıştır. Mu'tezilî düşüncenin ona öğrettiği akli yaklaşım onu ilmî gelişmelere karşı uyanık ve mantikî bir yaklaşıma doğru cesaretlendirirken diğer taraftan Ehl-i Sünnet âlimlerinden edindiği 'nakil' ehemmiyeti onu iki yaklaşım arasındaki denge ufkuna vardirmiştir. Eş'arî, itikadi konulardaki kelamî yaklaşımın Kur'an'a dayalı olduğu tezini savunmuştur. Bu tezini savunurken de nassı esas almış, akli metodu da aktif ve tesirli bir şekilde kullanmıştır. Eş'arî, Kelam ilminin dini alanda mümkün olduğu konusunu izah ederken, usûlü't-tevhîd, ölümünden sonra tekrar dirilme (ba's), cisimlerin bir sonunun olması, el-cüz'ü la yetecezza meselesi gibi bir çok mevzu ile alakalı problemin yanıtının Kur'an'da mevcut olduğunu ifade etmiştir. Eş'arî'ye göre bu terimlerin Kur'an'a dayalı olduğu ispat edildiğinde, muhalif olanların iddia ettiği, dinin dışındaki mevzuların dinin içine dahil edildiği ve böylece bidatle iştiğal edildiği eleştirisi de böylece kökten

³⁶ İbn Asakir, *Tebyinu Kezibi'l-Müfteri*, 40-41; Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdulfettâh Muhammed el-Hulû (Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kutubi'l-Arabiyye, ts.), 2/252.

³⁷Yusuf Şevki Yavuz, "Eşariyye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1995), 11/ 447-455.

³⁸ Şerafeddin Gölcük, *Kelâm Tarihi* (Konya: y.y., 1998), 72.

³⁹ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 282.

⁴⁰ Abdülhamit, "Eşariyye",11/444-447.

⁴¹ Hammad b. Muhammed el-Ensâri, *Ebu Hasan el-Eş'arî* (Riyad:Yy., h. 1302), 6.

çürütülmüş olacaktır. Böylece İmam Eş'ârî, kelim ilmine konu olan alanın aslının, Kur'an'dan olduğunu dile getirmiştir.⁴²

Eş'ârî'nin bilgi doktrininde bilgi, akılla eşdeğer bir hisseye sahiptir. Bu yaklaşım çerçevesinde O, bilgiyi zaruri ve iktisabi olarak ikiye ayırır. Zaruri bilgi, doğru old uğundan şüphe edilmesi mümkün olmayan bilgilere denir. Akıl, dış âlemdeki nesnelere elde ettiği soyutlamalarla yani kavramlarla birleşip özdeş hale gelince bilgi oluşur. Yalnızca tefekkür ve nazarla değil aynı zamanda münazara yoluyla da bilgiye ulaşılabilir.⁴³

Eş'ârî'ye göre Allah'ın varlığına akılla ulaşmak mümkündür. O'nun varlığına ait malumatlar, insanda doğuştan var olan zorunlu bilgiler kabilinden değildir. Böyle olsaydı O'nun varlığı hakkında hiçbir şüphe ileri sürülmeyecek ve nihayetinde herkes zaruri olarak O'na iman ederdi. Allah'ın varlığını anlamaya çalışmak için insanın nasıl yaratıldığını, bir damla su iken nasıl da evre evre mükemmel bir yapıya, varlık haline geldiğini tefekkür etmesi kâfidir.⁴⁴ Zira insanın dünyaya gelişi de bu dünyadan ayrılması da kendi iradesiyle olmamaktadır. Dolayısıyla insanı var eden ve dünya hayatını sonlandıran gerçek güç ve irade sahibi olan yüce bir varlık, mutlak bir kudretin olması gerekir ki o da Yüce Allah'tır.

Eş'ârî, kelama sürekli karşı gelen, dini konularda herhangi bir araştırma yapmayarak, sadece geleneksel çizgiyi takip edip akli kullanmayan ve her zaman işin kolayına kaçan, bir kesimin olduğunu söyler. Bu grubun dini konularda akli önceleyenleri da eleştirdiğini ve onların bu hallerini tenkit eder.⁴⁵

Eş'ârî'nin, Mu'tezileyi terk ettikten sonraki dönemde önceleri İslam itikadının Selefi yorumunu kabul ettiğini, itikadi konularla ilgili meselelerin çözümü konusunda selefilik metodunu kabul ettiğini ve kelâmî düşüncesinin eksenine bu düşünceyi yerleştirdiğini biliyoruz. Eş'ârî'nin bu selefi kelam anlayışının iki ana hareket noktası mevcuttur. Bunlar itikadi alandaki nakli bilgileri ya akli yorumlarla açıklamak (aklileştirmek), veya muarrızların hücumlarına karşı savunmaktır. Eş'ârî öncelikle eserlerinde, kelâmî görüşleri temel başlıklar halinde toplamıştır. Daha sonra muhaliflerinin fikirlerini ortaya koymuş, onların düşünlerindeki çelişkileri ve şüpheleri ortaya koymuş, böylece muhaliflerinin delillerini ve görüşlerini çürütmeye gitmiştir.

Eş'ârî'nin, Mu'tezileyi terk ettikten sonraki ilk zamanlarda Ehl-i Hadis'in geleneksel düşüncesini kabul edip, itikadi konularda Ahmed b. Hanbel düşüncesinin etkisinde olduğu söylenebilir. Fakat O bununla beraber fikirlerinde katı bir selefi tutum içerisinde de olmamıştır. Muhtemelen bu sebeptendir ki *el-İbane* ve *'el-Luma'* eserleri arasında çok önemli bir üslûp farkı olduğu halde, yalnızca kimi mevzularda bir takım küçük izah ve görüş ayrılığından bahsedilebilir.⁴⁶

Herhangi bir konuda tartışmaya girdiğinde önce okuyucuyu bilgilendiren Eş'ârî, genellikle Selef âlimlerinin kabul ettiği ve benimsediği görüşleri ele almıştır. Akıl ve aklın verilerinden türetilen bilgiye ait görüşler, temel kaynağı teşkil etmekten çok, nassa bağlı olan temel kabulleri teyit etmek ve izah etmek için kullanmıştır. Hakkında herhangi bir hüküm

⁴² Eş'ârî, *Risâle fi İstihsâni'l-havz fi ilmi'l kelâm*, nşr. Richard Mc. Carthy, The Theology of al-Ash'ârî içinde (Beyrut:Yy., 1953), 91; Bk. Ekrem Uysal, "Eş'ârîliğin Gelişim Süreci ve Temel Görüşleri", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/26 (2021), 473 vd.

⁴³ İbn Fûrek, *Müccerred*, 247, 294.

⁴⁴ Abdülhamit, "Eşariyye", 11/444-447.

⁴⁵ Eş'ârî, *Risâle*, 89.

⁴⁶ Şık, Eş'ârî'nin Mu'tezile'den Ayrılmasının Nedenleri Üzerine Bir Deneme, 4/1 (Ocak-Haziran 2004),23

mevcut olmayan meselelerle ilgili genel olarak Eş'arî, Kur'ân-ı Kerime dayanarak kıyas uygulamış ve bu şekilde çözüm üretmiştir. Zaten temsil (analoji) metodu, hakkında nass veya hüküm mevcut olmayan konuları, hakkında nass ve hüküm bulunan konularla kıyas yapmak suretiyle hal yoluna kavuşturmak zorunluluğu düşüncesi, İslam âlimleri ve Kelam bilginleri tarafından kabul edilen bir anlayıştır.⁴⁷

Kaynaklar, *el-Umed* adlı eserinde Eş'arî'nin vefatından dört yıl öncesine kadar olan eserlerinin adlarını ve neden kaleme aldığını teker teker belirttiğini nakletmektedir.⁴⁸ İbn Asakir (ö. 571/1176), İbn Fûrek'e (ö. 406/1015) dayanarak verdiği diğer bir bilgiye göre İmam Eş'arî, hayatının son dört yılında toplam yirmi yedi eser daha yazarak eser sayısını doksan yediye tamamlamıştır. Daha sonra İbn Asakir, bu doksan yedi esere üç eser daha ekleyerek Eş'arî'nin eserlerini yüze tamamlar.⁴⁹

Bu bilgilere rağmen maalesef İmam Eş'arî'nin günümüze ulaşan eserleri sınırlı sayıdadır. Talebelerinin ve takipçilerinin ona yüze yakın eser nispet etmelerine rağmen *Makalatü'l-İslamiyyin*, *Kitabü'l-Lum'a*, *Risale fi İstihsani'l-Havz fi İlmi'l-Kelam*, *Risâle fi'l-İman ve Risale ila Ehli's-Seğr (Usulü Ehli's-Sünne ve'l Cema'a')* gibi eserlerden oluşmaktadır. İmam Eş'arî, Mu'tezile fırkası içindeyken bir takım eserler yazmış olmakla beraber günümüze kadar ulaşmış mevcut olan kitapları Mu'tezileden sonraki döneme aittir.⁵⁰

Sonuç

İnsanlara hidayet rehberi olarak gönderilen Kur'an, Allah Resûlü daha hayattayken tamamlanmış ve yine onun dönemindeyken ortaya çıkan bütün itikadî ve ameli problemler Kur'an ve Hz. Peygamberin müdahaleleriyle çözüme kavuşmuştur.

Hız. Peygamberin vefatıyla beraber vahyin kesilmesi buna karşın ileriki zamanlarda devletin sınırlarının genişlemesiyle karşılaşılan itikadî ve ameli problemlerin çözümlenmesi gereği, beraberinde yeni çözüm yollarının bulunmasını da getirmiştir. Nitekim Hz. Peygamber daha hayatta iken ümmetine yeni durumlar karşısında nasıl davranılması gerektiğini haber vermişti. Bu çerçevede davranan İslam bilginleri karşılaşılan problemler mevzular karşısında kendi görüşlerini öne sürerek zaman içinde farklı ekollerin doğmasına sebep olmuşlardır.

Bu ekollerden biri olarak Eş'arîlik, İmam Eş'arî'nin fikir yapısı etrafında şekillenen bir mezhep olarak karşımıza çıkar. İmam Eş'arî, Mu'tezile'nin içinde uzun süre kalması hasebiyle akli kullanma yönteminin haberdardı. Bununla beraber Mu'tezileyi terk ettikten sonra Ehl-i Sünnet dairesine dâhil olması, onu aynı zamanda vahyî bilgiyi daha da öne çıkarmasına vesile olmuştur. Bu çerçevede akıl-vahiy dengesi içinde görüşlerini beyan eden İmam, Mu'tezile ile Ashabu'l-hadis arasında bir çizgide Eş'arîlik mezhebini kurmuştur. Kendisinden önce ifrat-tefrit fikirlerle öne çıkan mezheplerin varlığı, onu daha vasat ve daha uygun fikirler serdetmesine sebep olmuştur. Bu anlamda İmam Eş'arî, mezhebini kurarken tamamen akla teslimiyet göstermediği gibi, vahyi bilgiyi kullanırken sadece vahyi mesajlara da bağlı kalmamıştır. Öyle ki onun yaklaşımı, aklın rehberliğinde vahyin kullanılması çizgisindedir.

⁴⁷ Talat Koçyiğit, "Ebu Hasan Eş'arî ve Bir Risalesi", *AÜİFD* 7 (1960), 172.; Eş'arî, *El-Lum'a Fi'r-Red Alâ Ehli'z-Zeyğ Ve'l-Bid'a*, nşr. Hammûde Zeki Gurâbe (Kahire: y.y., 1975), 160-161; İbn Fûrek, *Mücerred*, 180-184.

⁴⁸ İbn Asakir, *Tebyinu Kezibi'l-Müfteri*, 128-134.

⁴⁹ İbn Asakir, *Tebyinu Kezibi'l-Müfteri*, 134.

⁵⁰ İbn Asakir, *Tebyinu Kezibi'l-Müfteri*, 134.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybani. *el- Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Abdulgazi, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kuran'i-Kerim*. İstanbul: y.y., 1982.
- Abdulhamid, İrfan. "Eşariyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ahvâzî, Ebû Alî Hasen b. Alî b. İbr âhîm b. Yezdâd. *Mesâlibu İbn Ebi Bişr el-Eş'ârî*. nşr. Michel Allard. 33 cilt. Damas: y.y., 1970.
- Bağdâdî, Ebu Mansur Abdülkahir b. Tahir. *el-Fark Beyne'l-Fırak ve Beyânü'l-Fırkati'n-Naciye*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: yy., ts.
- Ebu Abdullah Kâtib Muhammed b. Ahmed el-Harezmi. *Mefâtihu'l-Ulûm*. Kahire: Matbaatu'ş-Şark, 1342.
- Ebu Dâvûd, Ebu Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Beyrût: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- İbn Asakir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan. *Tebyinu Kezibi'l-Müfteri fima Nusibe ile'l-İmam Ebi'l Hasan el-Eş'ârî*. Dimeşk: y.y., 1399/1979.
- el-Eş'ârî, Ebu Hasan. *el-İbane an Usûli'd-Diyâne*. thk. Fevkiyye Hüseyin Mahmud. Beyrut: y.y., 1984.
- el-Eş'ârî, Ebu Hasan. *el-İbane an Usuli'd-Diyane*. çev. Mustafa Çevik. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2005.
- el-Eş'ârî, Ebu Hasan. *Risâle fi İstihsâni'l-havz fi ilmi'l kelâm*. nşr. Richard Mc. Carthy. The Theology of al-Ash'ârî içinde, Beyrut: y.y., 1953.
- el-Eş'ârî, Ebu Hasan. *Makâlâtu'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*. nşr. Helmut Ritter. Weisbaden: y.y., 1980.
- el-Eş'ârî, Ebu Hasan. *er-Risale fi'l-İman*, nşr. Wilhelm Spitta. Zur Geschichte Abu'l-Hasan al-Aş'ârî's içinde, Leipzig: y.y., 1876.
- Fevkiyye, Mahmud Hüseyin. "Mukaddime". *el-İbane 'an Usûli'd-Diyâne*. Kahire: Daru'l-Kitab, 1976.
- Gölcük, Şerafeddin. *Kelâm Tarihi*, Konya: y.y.,1998.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Hammad b. Muhammed el-Ensâri. *Ebu Hasan Eş'ari*. Riyad: y.y., h. 1302.
- İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed b. Menî el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Tabakat*. İstanbul: y.y., 2019.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Mücerred'u Makâlâti'ş-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'ârî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: y.y., 1987.
- Koçyiğit, Talat. "Ebu Hasan Eş'ârî ve Bir Risalesi". *AÜİFD*. 7/0 (1960), 165-174.
- Kurt, Hasan. "İtikadî Mezheplerin Oluşum Serüveni". *GİFD*. 2/3 (2013), 23-25.
- Muhammed Ebu Zehra. *İslamda Siyasî Ve İtikadî Mezhepler Tarihî*. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1998.
- Özervarlı, M. Sait. "Kalanisi". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: y.y., 2002.
- es-San'ânî, Abdürrezzâk. *el-Musannaf*. Riyad: Daru'l-Kutub, 1408.
- Sübkî, Tâcuddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *Tabakâtu'ş-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdulfettâh Muhammed el-Hulû. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, ty.
- Şafii, Muhammed b.İdris. *el-Ümm*. çev. Musa Özdemir. İstanbul: Buruc Yayınları, 2011.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. Beyrut:y.y., 1990.

- Şık, İsmail. "Eş'arî'nin Mu'tezile'den Ayrılmasının Nedenleri Üzerine Bir Deneme". Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi. 4/1 (Ocak-Haziran 2004), 283-310.
- Teftâzânî, Ebul-Vefa. *Ana Konularıyla Kelâm*. trc. Şerafeddin Gölcük. Konya: y.y., 2000.
- Tirmizi, Sünen-i Tirmizi Tercemesi. Haz. Abdullah Parlıyan. Konya: Konya Kitapçılık, 2004.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelam İlmi Giriş*. İstanbul: y.y., 2010.
- Uysal, Ekrem. "İmam Eş'arî'nin Kelâmî Dönemleri ve Mu'tezileden Ayrılış Nedenleri". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (Bahar 2020), 695-716.
- Uysal, Ekrem. "Eş'arîliğin Gelişim Süreci ve Temel Görüşleri". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/26 (2021), 461-484.
- W. Montgomery Watt. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. terc. E. R. Fırlalı. İstanbul: Birleşik Yayınevi, 1998.
- W. Montgomery Watt. *Islamic Philosophy and Theology*. Edinburg: y.y., 1985.
- Yar, Erkan. "Eş'arî Ve Metodolojisi". *Fırat İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 10/2 (2005), 19-47.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Eşariyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay., 1995.